

A hit visszavág, avagy az újkeresztény vallásos eszmék fontossága az amerikai politikai diskurzusban

Eszmetörténészek szerint az Egyesült Államok nem létezhetne az Európából elüldözött és az új világban egy teljesen új, protestáns biblikus hit alapján egyházat és félteokratikus államalakulatokat létrehozó „puritán zarándok atyák” szellemi, kulturális és társadalmi öröksége nélkül. Az amerikaiak jelentős részének napjainkig sajátja a dogmatikus, biblikus és egyben pragmatikus, hétköznapi életüket és gondolkodásmódjukat meghatározó hitvilág, annak számtalan, elsősorban protestáns gyülekezetével. Nagy tévedés lenne a döntéshozók vagy a társadalomtudós elemzők részéről egyaránt, ha a több tízmillió hívőt számláló újjászületett neoprotestáns, újkeresztény, illetve evanglikál egyházi közösségek erejét, szellemi, gazdasági potenciálját és különösképpen választások idején az országos nagypolitikát is befolyásoló hatalmát figyelmen kívül hagynák. A 21. századi Egyesült Államok végletesen polarizált, többféle értékrendű, ideológiájú, illetve hitű társadalom és közösségek mozaikja. Azonban ebben az antagonisztikus, „poszt-poszt-modern” társadalomban úgy tűnik, a leghatékonyabb és legösszetettebb erőter az új protestáns, úgynevezett evanglikál közösségek vezetői, véleményformálói kezében összpontosul, akik nélkül nem lehet bevenni még a Fehér Házat sem.

Kard és szellem

Amerika „a hegyen lévő város” biblikus víziójának fogságában élt évszázadokig, mint a romlott európai Óvilágtól különböző, magas erkölcsi és igaz keresztény vallási fundamentumokon nyugvó, mintáértékű utópikus társadalom, amelyről a puritán zarándok-atyák álmodtak, és részben sikeresen megvalósítottak.¹ Ez az immanens amerikai eszmeiség kevésbé nyíltan, burkolt formában még napjainkban is létezik, tetten érhető a multikulturális, posztmodern amerikai társadalom és politikum világában egyaránt. A szubszidiaritás és önfenntartó önkormányzatiság elvét hirdető protestáns egyházi szervezetek a 17. századi angol gyarmatokon létrehozták máig működő intézményrendszerüket, amelyek sok tekintetben az amerikai demokrácia eszmei alapozását is biztosították. A puritán telepések és vezetőik kiválasztottságtudata, isteni gondviselésbe és elrendeltetésbe vetett hite, magas bibliai alapú erkölcsössége és törvénytisztelete hozzájárult 1606-ban Virginiában az angolszász világ első módszeres írott törvénykönyvének

¹ 1630-ból John Winthrop prédikátor kormányzótól származó, továbbá számos amerikai elnök által is előszeretettel idézett hasonlat Jézus *Hegyi beszédéből* az újvilági kolóniákra vonatkoztatva: „[a] hegyen épülő város, amely nem rejtethető el”. (Mt 5,14.)

megalkotásához. Hasonlóképpen alapot szolgáltatott a modern democráciák első írott alkotmányának megszövegezéséhez, az 1638-as connecticuti Alapszabályzathoz is.

Az angolszász puritánok és követőik többnyire üldözött európai vallásos felekezetek, kisegyházak tagjai voltak. Mindennél fontosabbnak tartották az új *exodus* révén a szellem, a hit erőit és a *Biblia* tanításainak gyakorlatba ültetését az új, az *igazi Sion*, az új *Izrael* megvalósítását az Új Világban. E vallási messianisztikus elhivatottság, az úgynevezett újjászületett *cionista keresztények* révén – amint a későbbiekben látni fogjuk még a 21. századi amerikai külpolitikában is – szimbolikus, ellenben legitimációs erejű szerepet kap Jeruzsálem mint Izrael fővárosa, elismerésének kényes, világpolitikai kihatású ügyének esetében.

Ahogy Alexis de Tocqueville, Amerika lényegének egyik legbehatóbb európai ismerője az 1830-as években megjegyezte: „Érdekes és említésre méltó tény, hogy szinte minden amerikai polgár tagja valamilyen egyházi gyülekezetnek és polgári egyesületnek, valamint aktív résztvevője a közélet alakításának.”² Felvetődik a jogos kérdés, hogy mindez milyen relevanciával rendelkezik a harmadik évezred fordulóján, az egyre heterogénebb multikulturális, posztmodern Egyesült Államok társadalmi berendezkedésében, a jelentősebb amerikai véleményformálók, valamint a politikai döntéshozók világában. Milyen jelentőséggel, befolyással bírnak a hitalapú, magasabb rendű erkölcsös életvitelt hirdető konzervatív, különösképpen a protestáns csoportosulások, illetve a bevett intézményesült egyházak az amerikai kormányzati intézkedések, a politikai döntések folyamatában, akár a stratégiaalkotás hátterében? Nyilvánvalóan, a tanulmány terjedelmének függvényében ezekre a nagy, összetett kérdésekre nem tudunk kielégítő, empirikus és mélyreható válaszokkal szolgálni – a téma jellege folytán sem –, ugyanakkor kísérletet teszünk egy eszmei keret felvázolására, valamint gondolatébresztő összefüggések feltárására ebben a vonatkozásban. E téma, meglátásunk szerint, önmagában is izgalmas intellektuális vizsgálódásra nyújt lehetőséget.

Liddell Hart, a modern kori stratégiaelemzés brit nagymestere szerint a II. világháborút követő korszak katonai és társadalmi eseményeinek tükrében egy nemzet létét, állapotát vagy jövőjét meghatározó több szegmensben átívelő nagystratégiában fontos szerepet játszik a vallási, dogmatikus eszmerendszer. Ez egyben erkölcsi és civilizációs alapot is jelent a társadalom és a politikai, katonai döntéshozók számára.³ A hadtudomány és a vallásos szellemiség bonyolult összefüggésrendszere mentén haladva Joseph S. Nye, harvardi professzor híres *erőkifejtés-típológiája*⁴ régi felismerést és bölcsességet öntött könnyen megragadható, modern formába a hidegháború utolsó éveiben. Nye szerint három fő típusú erőkifejtésről vagy hatalomról beszélhetünk egy ország esetében: kemény, puha és okos erőről.⁵ A hadviselés szempontjából nyilvánvalóan a legátütőbb és legeredményesebb erőkifejtés a katonai kemény erő bevetésében rejlik, ugyanakkor hosszú távon az ellenség stratégiai legyőzése, teljes szellemi, kulturális meghódítása

² Alexis de Tocqueville: *Democracy in America*. New York, Vintage Books, 1958. 22.

³ Basil Henry Liddell Hart: *Stratégia*. Budapest, Európa, 2002.

⁴ Joseph S. Nye eredeti szóhasználatában *hard, soft and smart power*. S. Joseph Nye: *Bound to lead: the changing nature of american power*. New York, Basic Books, 1990. 42–43.

⁵ Nye (1990) i. m. 236.

a puha erő alkalmazása révén valósítható meg a leghatékonyabban. Ez megmutatkozik az erőteljes kulturális, civilizációs vonzerőben, a szellem és a vallás kifinomult, ellenben mélyreható befolyásoló hatalmában. Valószínűleg a kiváló hadvezér Napóleon is erre gondolhatott, amikor bölcsen kijelentette, hogy „[cs]ak két hatalom létezik a világon: a kard és a szellem. Hosszú távon azonban a szellem mindig meghódítja a kardot”.⁶

Az emberiség ókori történelme során a kemény és puha erő együttes térhódítása és sikeres alkalmazása látványosan megnyilvánult az ókori Róma katonai és civilizációs birodalomépítő potenciáljában, a római jog, az egyetemes latin nyelv és a római légierő révén. Az újkorban ugyanezt elmondható volt Ófelsége Brit Birodalmáról. A Földgolyó közel felét tartotta irányítása alatt a brit flotta ereje és az angol nyelv, civilizáció és adminisztráció terjesztése által. A világháborút követően ez a kombinált erő kifejtés, a lehangoló és páratlan katonai potenciál civilizációs és nyelvi vonzerővel párosulva, illetve a vallásos alapú messianisztikus küldetéstudattal kiegészülve kizárólag az Egyesült Államok esetében mutatható ki szembetűnően. Ahogy egyetlen nemzet vagy hatalmi erőcsoport sem tudja felvenni a versenyt, vagy akár megközelíteni az Egyesült Államok katonai potenciálját,⁷ úgy a több mint 2,2 milliárd ember által beszélt angol nyelv abszolút globális dominanciáját sem fenyegeti egyetlen komoly kihívó sem a 21. század elején.⁸

Hitek és egyházak

„Mi Isten nemzete vagyunk [...] a világ világossága [...]”
Ronald Reagan⁹

A bölcs mondásairól is közismertté vált angol szociológus, Gilbert K. Chesterton sokat idézett megjegyzése többé-kevésbé napjainkban is jellemző, miszerint „Amerika egyházi lelkiületű nemzet [...] az egyetlen ország a világon, amelyet egy hitelven hoztak létre”.¹⁰ Ez a felismerés megkopva és sajátosan idomulva a 21. századi komplex társadalmi, politikai miliőhöz a mai napig érvényes Amerikában. Azonban a legutóbbi felmérések tükrében jelentősen visszaesett az amerikai polgárok egyházi és civil társadalmi aktivitása, legalábbis a 17., illetve 19. században érzékelt közel 90%-os rendszeres heti templomlátogatási részvételhez képest. 2017-ben ez az arány 36%-ra csökkent. Ugyanakkor a „fejlett”, szekularizált nyugati világban ez az adat még mindig a legmagasabb templomlátogatási és vallásosság aránynak számít.¹¹

⁶ Bonaparte Napoleon (61 idézet) (s. a.)

⁷ IISS: *The Military Balance – Report* (2017).

⁸ Rick Noack – Lazaro Gamio: The world's languages in 7 maps and charts. *The Washington Post*, 2015. április 23.

⁹ Ronald Reagan: *Inaugural Address*. 1981.

¹⁰ Dale Ahlquist: *Lecture 37: What I saw in America. Chesterton's account of his 1921 trip to America.* (s. a.).

¹¹ Pew Research Center: *Attendance at religious services* (s. a.).

Az Egyesült Államokban abszolút vallásszabadságról beszélhetünk. Az Alapító Atyák idealizált elképzelései szerint a sokféleségből, legyen az etnikai vagy vallási, majd egy amerikai nemzet lesz. Ezt jelképezi az 1776-os félhivatalos amerikai jelmondat: *E pluribus unum*. Ugyanakkor megfontolandó az igen éles és közismert ellentét a vidéki kisvárosok Amerikájának „*toqueville-i*” életmódja és az óceánparti világvárosokban lakó milliók globalizálódott kozmopolita életérzése és életstílusa között. Személyes élet-tapasztalatok és szociokulturális tanulmányok sora erősíti meg bennünk azt az amerikai életérzést, miszerint nem tisztességes és megbízható polgár, aki nem tagja semmilyen felekezetnek vagy egyházközségnek. Amint fentebb említettük, e tanulmány célkeresztjében elsősorban a legnagyobb és legbefolyásosabb amerikai egyházi és vallási csoportosulások, nevezetesen a régi, fősodorbelinek tekintett protestáns (*mainstream protestant*), illetve az újabb protestáns szervezetek helyezkednek el. Ezek a közösségek a Pew Research felekezeti hovatartozást és templomba járókat, illetve istenhívőket vizsgáló felmérése szerint a felnőtt lakosság felét – közel 100 millió hívőt – tesznek ki.

Az angolszász és skandináv származású bevándorlókból kialakuló erős amerikai protestáns közösséget az ír, olasz, lengyel és spanyol ajkú bevándorlók tízmillióiból álló római katolikus hitű népességcsoport követi. Ez a lakosság megközelítőleg 20%-át teszi ki. Az előbbiekhöz képest sokkal kevesebb lélekszámmal, de annál nagyobb politikai, társadalmi befolyással rendelkeznek a zsidó származásukat számontartó és azt tudatosan megvalló vagy izraelita hitüket aktívan gyakorlók; összesen 7 millióra tehető az amerikai zsidó közösség száma.¹² Az antiszemizmustól sem távol álló radikális, fehér fajvédő amerikaiak rendszeresen a befolyásos zsidó érdekvédelmi és lobbiszervezeteket okolják az Egyesült Államok elkötelezett Izraelt támogató és megosztó politikája miatt. Az is igaz, hogy a szintén jobboldali republikánus szavazónak számító evangelikál és újjászületett fundamentalista protestáns közösségek a zsidó szervezeteknél is elkötelezettebben és igazi hitbéli meggyőződéssel támogatják a „régizsraelit”. Az új, tiszta, idealizált, megvalósult utópiát képviselő Egyesült Államoknak mint „új Izraelnek, a város a hegyen” erkölcsi kötelessége és külpolitikai küldetése minden eszközzel támogatni a keresztény és zsidó hittestvéreinek fennmaradását a vallási fundamentumainak is helyet adó Szentföldön, a régi Izraelben. Ezt a hitbéli meggyőződést vallotta a vasárnapi egyházi iskolákban is tanító mélyen vallásos Ronald Reagan elnök is,¹³ akárcsak az alkoholproblémáiból Billy Graham segítségével a hit által újjászülető presbiteriánus ifjabb George Bush elnök is.¹⁴

Az Egyesült Államok felnőtt lakosságának közel 21%-át, mintegy 55 millió hívőt számláló katolikusok helyzetének vizsgálata¹⁵ és az Amerikai Katolikus Egyház befolyásának elemzése számos mélyreható tanulmány tárgyát képezi. A jelen munka elsődlegesen a nem katolikus keresztény felekezetekre fókuszál. Ettől függetlenül fontosnak tartjuk néhány összefüggésre felhívni a figyelmet. Az Amerikai Katolikus Egyház mint a legnagyobb amerikai keresztény felekezet, jelentős etnikai, politikai és társadalmi

¹² Pew Research Center: *Evangelicals rally to Trump, religious 'Nones' back Clinton*. (2016. július 13.).

¹³ Paul Kengor: *God and Ronald Reagan: A spiritual life*. New York, Harper Perennial, 2005.

¹⁴ Laura Bush híres televíziós beszámolóját lásd Russel Goldman: *Laura Bush reveals how George W. stopped drinking*. *ABCNews*, 2010. május 4.

¹⁵ Pew Research Center: *Catholics*. (s. a.).

megosztottságtól szenved. Hírnevét, elismertségét komolyan csorbították a 2002-ben nagy botrányt kiváltó pedofilügyek, a *Boston Globe Spotlight*¹⁶ csapatának tényfeltáró cikksorozata. Ennek folytán sokan elfordultak a katolicizmustól, vagy elhagyták az egyházat, például az idézett Rod Dreher vallásos bestseller újságíró is. Úgy tűnik, a katolikus dogmatika, hittételek sem tudják áthidalni az Egyesült Államokon belül az új-angliai Massachussetts, Vermont, Rhode Island és a dél-nyugati napfényövezet, Új-Mexikó, Kalifornia vagy Florida államai között húzódó társadalmi, politikai és egyházi különbségeket és híres huntingtoni belső civilizációs, kulturális törésvonalakat. Az elsősorban ír, olasz és közép-európai bevándorlókból álló és csökkenő részarányú keleti parti katolicizmus, Boston és Chicago nagyvárosi központokkal sok tekintetben ellentétben áll az új keletű, elsősorban spanyol ajkú latin-amerikai bevándorlókból álló és erőteljesen növekvő lélekszámú hispán katolikus közösségekkel. 1991-ben tíz megkérdezett katolikusból kilenc fehér és európai származású volt, 2016-ban az arányuk tízből négyre csökkent. Napjaink átalakuló amerikai katolicizmusának belső problémái mellett szólnunk kell a többségi, protestáns, illetve világi társadalomnak a katolikusokhoz fűződő ambivalens viszonyáról. Ez szintén régi, évszázados bizalmatlanságot és törésvonalakat rejt. A 21. században már kevésbé meghatározó, ellenben látens módon még létező jelenség a befolyásos angolszász fehér protestánsok katolikusokkal szembeni hagyományos gyanakvása. Elsősorban a híres új-angliai egyházi és politikai WASP-elit tagjai gondolják úgy, hogy a katolikusokat egy megfoghatatlan távoli politikai és szellemi hatalom, az óvilági Róma és a Szentszék irányítja, ezért ők nem igazán lojálisak a protestáns hagyományokra épülő jeffersoni amerikai köztársaság iránt. Az ír katolikus származású John F. Kennedy elnök megválasztásakor egyik fő negatív vonásának a katolikus háttérét tekintették az amerikai választók és politikustársai egyaránt, bár ő határozottan amerikainak tartotta magát és nem ír katolikusként.¹⁷

Egyáltalán nem elhanyagolható jelentőségű a körülbelül 40 millió embert számoló afro-amerikai lakosság,¹⁸ amelynek közel harmada az 1895-ben létrejött Országos Baptista Gyülekezet egyház tagja, amely a harmadik legnagyobb egyházi szervezet az Egyesült Államokban az Amerikai Római Katolikus és a Déli Baptista Egyház után. A muszlim hitű amerikai közösségnek megközelítőleg 3,5 millió „fekete” tagja van, így ők alkotják a harmadik legnagyobb csoportot a pakisztáni és a közel-keleti származású amerikai muszlimok között.¹⁹ Külön tanulmány témája lehetne az amerikai muszlimok hite és az amerikai polgári hitvallás, alkotmányra tett hűségeskü közötti viszony valálápszichológiai kapcsolata. Ez különösen az amerikai haderő kötelékeiben szolgáló

¹⁶ A massachussettsi Bernard Law érsek bostoni egyházmegyéjében egészen 1981-ig visszamenő szexuális visszaélések, gyermekmolestálások ügyében kiderült, hogy az egyház vezetésének is régóta tudomása volt a súlyos esetekről, csak megpróbálták eltusolni, belső ügyként megoldani. Church allowed abuse by priest for years (2002.).

¹⁷ „Én nem egy katolikus amerikai elnökjelölt vagyok” – mondta John F. Kennedy 1960-ban. Online: www.wbur.org/news/2017/05/25/kennedy-catholicism-presidential-campaign

¹⁸ *QuickFacts – United States* (s. a.).

¹⁹ Pew Research Center: *Demographic portrait of muslim americans* (2017. július 26.).

több ezer muszlim katona²⁰ esetében a legérdekesebb. Számos alkalommal előfordult, hogy vallási, politikai vagy pszichológiai, lelkiismereti feszültségek oda vezettek, hogy muszlim hitű amerikai katonák nem muszlim amerikai bajtársak életére törtek.²¹

Elidegenedő társadalom

„A szocializmus – és a konzumerizmus – az a vallás, amelyet akkor szereznek az emberek, amikor elveszítik a hitüket.”

Richard John Neuhaus, teo-konzervatív gondolkodó²²

Az amerikaiak hagyományosan pragmatikus életszemléletűek, az elvont eszmék iránt közömbösek, illetve adott esetben értelmiségellenesek.²³ Ezért a híres harvardi filozófus, George Santayana a számára fojtogató szellemi légkör miatt döntött az Európába költözés mellett 1912-ben. Sokan cselekedtek hasonlóan akkor a „nagy generáció”, az Európába vándorló amerikai értelmiség tagjai közül. Santayana – aki önmagát szellemesen csak „ateista katolikus esztétának”, spanyol–amerikai gondolkodónak tartotta – véleménye szerint az amerikai protestantizmus nyárspolgár követői a kálvinista gyakorlatiasság és a puritán őseik földiutópia-hajszolása miatt elveszítették a kapcsolatukat a transzcendenssel. Eltávolodtak a szellem önmagáért való kibontakoztatásának lehetőségétől, amely a misztikusabb katolicizmus és elsősorban az évezredes európai vagy távol-keleti filozófiai rendszerek és kultúrák sajátja maradt.²⁴

Az önfenntartó amerikai polgár toccqueville-i idealizálása, kiegészülve a kálvinizmus sajátos változatával²⁵ és az egészséges locke-i, Adam Smith-i gazdasági önérték-üzleties, versengő gyakorlatának megvalósításával, az amerikai polgárokat predesztinálta a sikeres egyéni és kisközösségi boldogulásra (vagy szégyenteljes bukásra). A versengő amerikai szellem számára nincs második vagy harmadik helyezett, csakis első. Ez a célratörő irányelv a mérvadó a hétköznapi életben, az üzleti világban és a nagypolitikában

²⁰ Az amerikai Védelmi Minisztérium adatai szerint az 1,3 millió fős aktív állományból 5896 katona vallotta magát muszlim hitűnek, ugyanakkor 400 ezren nem nyilatkoztak a hitükről, vagyis a valós számarányuk jóval magasabb is lehet. Mariam Khan – Luis Martinez: More than 5,000 muslims serving in the US Military, Pentagon Says. *ABCNews*, 2015. december 9.

²¹ Pew Research Center: *U.S. muslims concerned about their place in society, but continue to believe in the american dream* (2017. július 26.). Lásd még Michelle Malkin: Not all U.S. muslim soldiers are equal. *National Review*, 2016. augusztus 3.

²² George W. Bush elnök igen befolyásos, „nem hivatalos” vallásügyi, spirituális tanácsadója, aki lutheránus lelkészből hithű katolikus pappá konvertált és a liberális *The Atlantic* publicistái által csak úgynevezett teo-konzervatív politikai gondolkodók legismertebb és legbefolyásosabb alakjává is vált. Randy Boyagoda: *Richard John Neuhaus: A life in the public square*. Toronto, Penguin Random House, 2015; Richard John Neuhaus: *American Babylon. Notes of a Christian exile*. New York, Basic Books, 2009.

²³ Beck András (szerk.): *A filozófus az amerikai életben*. Pécs–Szeged, Tanulmány – Pompeji, 1995. 10. 86–90.

²⁴ George Santayana: *The genteel tradition in American philosophy*. New York, Harcourt, 1968. 36–52.

²⁵ Tocqueville (1958) i. m. 208.

egyaránt. Ez ugyanakkor köztudottan jelentős lelki terhet jelent, a polgárok és az ország életében küzdelmes és elidegenítő erőként jelentkezik napjainkig.

Robert D. Putnam *Bowling alone* című híres művében megdöbbentő társadalmi és mentalitásbeli változásokról nyújt elgondolkodtató leírást és megállapításokat. Műve az átalakulóban lévő, önmaga értékeivel, hitével meghasonlott széttöredezett, individualizmusában elidegenedett amerikai társadalom képét tükrözi.²⁶ Rod Dreher a *The Benedict option: a strategy for christians in a post-christian nation* című bestsellerkönyvében a napjainkban zajló keresztény Amerika múltba révedő mítoszáról szól. Dreher továbbá a vallásos meggyőződés politikai marketingáruvá silányuló eszmeiségéről értekezik. A népszerű teológiai jellegű művei által híressé vált szociológus újságíró szerint az Egyesült Államok általánosságban ma már egyáltalán nem az a keresztény szellemiségű, amerikai polgári hitvalláson alapuló nemzet, mint amely a II. világháborúban volt. Dreher szerint társadalmi és főleg nagypolitikai szinten mélyreható szellemi megújulásra lenne szükség. Ez azt szolgálná, hogy a kereszténység ne csupán politikai marketingtermék módjára, szavazatszerző üres szlogenek szintjén jelenjen meg a választási kampányokban, ahogy az sok hitszónok szerint a legutóbbi elnökválasztás alkalmából is történt. Más szóval egy újabb, immár ötödik vallásos hitbéli újjászületési mozgalomra lenne igény még az olyan kereszténynek tartott vagy gondolt országban is, mint az Egyesült Államok. Nem is beszélve más nyugati, teljesen elvilágiasodott országokról: ezek ugyanis kulturális értelemben még mindig a zsidó–keresztény civilizáció tagjainak vagy örököseinek mondhatják magukat. Keserű megállapításai szerint azonban egyre nehezebb hiteles, biblikus keresztény életmódot folytatni a kiüresedő, a felszínes, az értelmetlen fogyasztásba menekülő társadalomban. Továbbá sarkos, mondhatni radikális meglátása szerint érdemesebb volna inkább – a mennonita amishok módjára – teljesen visszavonulni az „eredeti alapértékeiktől” elidegenedő posztmodern és posztkeresztény amerikai társadalomból egy párhuzamos keresztény értékalapú világba. Dreher értékelése nyomán a szekuláris nihilizmus, a fogyasztói társadalom sekélyes csábításai, a multikulturalizmus kihívásai és az erőteljes globális iszlám térhódítás a nyugati országokban egyre jobban veszélyeztetik a keresztény hit gyakorlását és a keresztény értékek szerinti életet.²⁷

Erre az összetett társadalmi problémára és szellemi kihívásra felettébb és változatos politikai válaszok születtek az elmúlt évtizedek során. A legradikálisabb momentum Reagan elnök 1984-es kezdeményezése volt. Az elnök az állami iskolákban szorgalmazta és újra bevezettette a rendszeres iskolakezdési imát, a csendes órát, illetve a hitgyakorlást. Ezt egyébként 1962-ben az amerikai Legfelsőbb Bíróság már egyszer alkotmányellenesnek ítélte, és be is tiltotta. Reagan 1984. február 25-én a nemzethez intézett rádióbeszéde a keresztény Amerika legitimitására vonatkozó összes „hittani” alapelvet tartalmazta.²⁸ A reagani beszéd és hitbéli kiállás azóta is hivatkozási alap a keresztény fundamentalisták és a jobboldali politikai képviselők számára. Az iskolai ima a vallásszabadság

²⁶ D. Robert Putnam: *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York, Simon and Schuster, 2001.

²⁷ Rod Dreher: *The Benedict option: a strategy for christians in a post-christian nation*. New York, Penguin Random House LLC, 2017.

²⁸ Ronald Reagan: *Radio address to the nation on prayer in schools*. 1984.

alkotmányos alapelvei és az állam–egyház elkülönítésének politikai doktrínája alapján azonban továbbra is tiltva maradt. Az iskolakezdési reggeli ima továbbra is megosztja az amerikaiakat és viták tárgyát képezi. Felszínre hozza a katolikusellenes és antiszemita indulatokat és sérelmeket leginkább a protestáns keresztények oldaláról. Az első iskolai ima tilalmát ugyanis 1886-ban Wisconsin állam joghatósági területén, Edgerton városkában a katolikus szülők kezdeményezésére hozták. Így tiltakoztak a katolikusok a híres protestáns (anglikán) King James-féle *Biblia* iskolai használata ellen. A második, immár országos joghatású és napjainkig hatályos Legfelsőbb Bíróság által hozott tiltó határozat 1962-ben született. Erre Steven I. Engel, New-York-i zsidó édesapa feljelentése alapján került sor. Az édesapát felháborította és zavarta kisfia iskolában elsajátított keresztény imádkozási szokása.²⁹ Mindezek fényében az állami oktatási rendszeren belül, a konfliktusok megelőzése érdekében, ildomosnak tűnik az iskolai ima és a hitoktatás mellőzése, illetve az összehasonlító vallásoktatás támogatása.

Hitben újjászületve

„Amerika soha nem lehet igazán ön maga,
amennyiben nem áll magas erkölcsi elveken.”
George W. Bush

A napjainkra jellemző párhuzamos valóságokat és aszimmetrikus világunkat ábrázolva a francia Gilles Kepel összehasonlító vallástudós nagyhatású művének címe *La revanche de Dieu*, amely magyarra fordítva Isten, avagy a hit bosszúja/visszavágása. A mű címe rövid idő alatt szállóigévé vált a posztmodern világban.³⁰ A gyorsan változó, technológiai innovációk fétisében rajongásig elmerülő emberek tömegeivel, illetve a hit, a klasszikus vallásosság és tradíció alapuló létformát elvesztő társadalmak térhódításával találkozunk. Emellett párhuzamosan vallásos reakcióként megjelentek az új vallásos hit, az újjászületést hirdető csoportok világméretű széles közösségei, amelybe oldalágon még bekapcsolódnak a *new age-es* ezoterikus, transzcendentális mozgalmak is. Kepel megállapításai szerint a fenti hitbéli megújulás tömeges jelensége elsősorban az iszlámot követő országokban, valamint a keresztény többségű, de erőteljesen szekularizált, heterogén Egyesült Államokban bizonyult a legszembetűnőbbnek az utóbbi fél évszázadban. Ezt az amerikai hitbéli megújódási, a karizmatikus evangéliumi mozgalmat és a velejáró közel 70 milliós választói tömeget egyetlen számottevő amerikai politikai erő vagy párt sem hagyhatta figyelmen kívül az utóbbi fél évszázadban.³¹ Nem túlzás kijelenteni, hogy a legutóbbi amerikai elnökválasztáson – amelyet az eddigi legmegosztóbbnak és legbotrányosabbnak tartanak az elemzők – a fehér evangélikál, neoprotestáns szavazók

²⁹ Philip Schwade: Changes in Americans' Views of prayer and reading the Bible in public schools: Time periods, birth cohorts, and religious traditions. *Sociological Forum*, 28. (2013), 2. 261–282; Stephen Griffith: Prayer in public school. *Public Affairs Quarterly*, 1. (1987), 2. 97–109.

³⁰ Gilles Kepel: *La revanche de Dieu*. Paris, Le Seuil, 2003.

³¹ *Evangelicals Rally to Trump, Religious 'Nones' Back Clinton* (2016) i. m.

támogatása nélkül ma nem Donald J. Trump lenne az Egyesült Államok 45. elnöke.³² Politikai és vallási befolyásuk mérlegelése előtt azonban érdemes egy kis figyelmet szentelni a sokat emlegetett új vagy inkább megújulási mozgalom alapelveinek, hittételeinek, ezek ugyanis sok mindenre magyarázatul szolgálnak.

A hit lázadásának, illetve a *negyedik megújulási mozgalomnak*, avagy a társadalomtudósok szerint csak *Fogel paradigmájának* aposztrofált protestáns ortodox megújulási mozgalom – a túl intellektuális és szűk körű neokonzervatív politikai eszméáramlattal együtt – az 1960-as évek újbaloldali, háború-, nemzet- és vallásellenes, nihilista jegyeket is mutató polgári radikalizmus ellenreakciójaként értelmezhető. Robert Fogel neves gazdaságtörténész szerint a vallásos fehér munkás középosztály és a vallásos déli fekete baptista közösség között egyaránt szárnyra kapó evangéliumi megújulási mozgalom 10 milliós tömegeket megmozgató hitbéli, vallásos irányzatként igen jelentős gazdasági és politikai hatású napjainkig is, bár politikai felértékelődésük a Reagan-korszakkal kezdődött igazán.³³

Az evangéliumiak karizmája

„Ha nem vagy újjászületett keresztyén,
emberként kudarcot vallottál.”

Jerry Falwell, Amerika prédikátora³⁴

Az evangéliumi mozgalom, amelyet protestáns ortodoxia jelzővel is szoktak illetni, egyháztörténeti szempontból az angol metodizmus és a lutheránus pietizmus keretein belül már 1738-ban megjelent. Kodifikált teológiai meghatározása azonban váratott magára. Az 1876 és 1897 között a kanadai Niagara-on-the-lake nevű kisvárosban megrendezett Niagara Biblia Konferenciasorozat alkalmával került csak erre sor. Az 1878-as Niagara Hitvallás egy tizennégy főtételen alapuló újító szándékú protestáns reformmozgalomként határozta meg önmagát. Alaphittételei közül kiemelendők a következők: visszatérés a bibliai alapokhoz és a 16. században is hirdetett lutheri–kálvini *sola scriptura* fundamentumához, vagyis fundamentalisták a kifejezés eredeti, pozitív jámbor *keresztyényi* értelmében.³⁵ Az agresszív radikalizmustól mentesek és millenaristák, avagy Krisztus második, rövidesen bekövetkező visszatérésére várnak, és ezeréves uralmába fektetik bizalmukat. Ugyancsak fontos tételük a kiválasztott bibliai zsidó nemzet küldetésének és fontosságának hangsúlyozása. Izraelnek mint globális fontosságú, teokratikus elvű

³² D. Daniel Miller: The mystery of evangelical Trump support? *Constellations*, 26. (2019). 43–58.

³³ Robert Fogel: *The fourth great awakening: and the future of egalitarianism*. Chicago, University of Chicago Press, 2000.

³⁴ *Jerry Falwell Quotes* (s. a.).

³⁵ A protestáns magyar terminológia szerint *keresztyén* kifejezés használatos megkülönböztetve a katolikusok és laikusok által használatos keresztyén elnevezéstől.

és etnikai alapú államnak a létrehozása,³⁶ és mindenkori ügyének feltétlen támogatása. A keresztyén fundamentalizmus alapokmánya, *magna chartája* tartalmazza a legfontosabb sarkalatos hittételeiket: például Krisztus történelmi csodáinak igaz hitét, az Újszövetség és Jézus Krisztus személyének primátusát az Ószövetség felett, vagy Jézus bűnmegváltó küldetésének fontosságát és visszatérésének valós ígérétét. Ezeket a dogmatikus tételeket már 1910-ben ratifikálta az akkor még presbiteriánus és református kálvinista többségű Északi Presbiteriánus Egyház zsinata.³⁷

A sokat említett újjászületési, keresztyén ébredési hullámok a 18., a 19. és a 20. század folyamán négy alkalommal elsősorban az amerikai metodista, baptista és lutheránus (evangélikus) egyházi közösségekben találtak követőkre, különösképp a Biblia-övezetként is ismert vallásos közép-nyugati, délkeleti államokban. A híres philadelphiai földrajztudós, Wilbur Zelinsky nevéhez is köthető fogalom szerint a Biblia-övezet államai a neoprotestáns egyházak fellegráirainak tekinthetők.³⁸ Itt a karizmatikus és evangéliumi protestáns közösségek olyan erős társadalmi, szellemi kisugárzással rendelkeznek, hogy még a mélyen vallásos első és második generációs spanyol ajkú katolikus bevándorlók is tömegesen válnak a protestáns felekezetek tagjaivá.³⁹

A 20. században az igazi nagy, tömegtársadalmi áttörést a modern telekommunikációs eszközök karizmatikus evangéliumi protestáns mozgalmak részéről való hatékony használata jelentette az új jellegű, stílusú karizmatikus evangéliumi protestáns mozgalmak javára. Ahogy a sorsdöntő 1960. szeptember 26-i első amerikai elnökválasztási tévévita eldöntötte a versenyt a fiatal, jóképű és energikus Kennedy szenátor javára a sápadt, betegesnek és kimerültnek tűnő Nixon ellenében,⁴⁰ hasonlóképpen óriási hatásának bizonyultak a rádióközvetítéseken és legfőképpen a televízió képernyőjén keresztül terjesztett tömeges evangelizációs műsorok. A tanulmány korlátozott terjedelme miatt csak azt a három kiragadott és fontosnak tartott személyiséget ismertetjük, akik a legnagyobb szellemi, politikai befolyással rendelkező véleményformáló televíziós hitszónokok és politikaalakítók voltak az utóbbi fél évszázadban.

Az 1930-as években a nagy gazdasági válság idején a katolikus, majd a pünkösd-i szentek mozgalom *pentechostal*, illetve a déli baptista egyház prédikátorai által szerkesztett rádiós műsorok jelentősen növelték mind a hívők számát, mind a megaegyházakká alakuló szervezeteik erejét. 1951-ben a hírneves Fulton J. Sheen rádiós-tévé evangelizátor prédikátort a *Time* magazin az „első televangelista” titulussal ruházta fel.⁴¹

³⁶ A 19. század végén még nem létezett Izrael állam a brit fennhatóságú Palesztinában egészen 1948-as létrehozásáig.

³⁷ *A keresztyén fundamentalizmus története, az evangelikalizmussal való viszonya/tévhitiek és előítéletek* (2016).

³⁸ Zelinsky fő műve *Az Egyesült Államok kulturális földrajza* címet viselte 1973-ban, ahol a vallásföldrajz elnevezést is alkalmazta.

³⁹ Michael J. O’Loughlin: The US catholic experience is increasingly hispanic and south western. *America. The Jesuit Review*, 2017. szeptember 6; Pew Research Center: *America’s Changing Religious Landscape*. 2015. május 12.

⁴⁰ E. Robert Gilbert: *The mortal presidency*. Fordham, Fordham University Press, 1998.

⁴¹ Ann Rodgers: Emmy-winning televangelist on path toward sainthood: Sheen would be 1st American-born man canonized. 2006.

Ő volt az, aki tulajdonképpen elindította az új hittérítő és toborzó műfajt az Egyesült Államokban. Érdekes módon azonban e műfaj koronázatlan királya mégsem Sheen lett, hanem a méltán világhíres William, avagy Billy Graham déli baptista prédikátor, aki korának összes amerikai elnökének spirituális tanácsadójává is vált. Döbbenetes népszerűsége és karizmája miatt kérték ki a tanácsát. Közeli kapcsolatban állt Eisenhower és Nixon elnökkel, de különösen szívélyes, bizalmas baráti viszony fűzte Lyndon B. Johnson elnökhöz is. A „Krisztus személyes keresztes lovagjának” is tekintett Grahamet élete során – az audiovizuális adatok értékelése alapján – körülbelül 2,2 milliárd ember hallgatta végig 185 országban. Személyes felhívására, asszisztenseinek dokumentációja szerint, körülbelül 3,2 millió ember tért meg és született újjá Krisztus-követőként⁴² – többek között ifjabb Bush elnök is. Graham, a legtöbb fehér déli baptista prédikátortársával ellentétben, a faji integráció híve és terjesztője volt, elsősorban a „megtért” Krisztus-követő hívőkre vonatkoztatva elképzeléseit.

A prédikátorként és elnöki spirituális tanácsadóként jelentős szellemi és politikai befolyással is rendelkező Graham mellett feltűnt egy másik nagyon népszerű, hatékony egyházi szervezetépítő és politizáló személyiség is, a szintén déli baptista hitszónok, a virginiai Jerry L. Falwell. Egy agnosztikus, szeszcsempész apa gyermekeként, fiatalon, 22 évesen, de hitében megerősödve, megtért keresztyénként szülővárosában, a virginiai Lynchburgben megalapította a 35 hívőből álló Thomas Road-i baptista egyházi közösséget. Ebből a közösségből egy évtized alatt több ezer hívőt számlálól, a társadalmi szükségletek minden szegmensében szolgáltatásokat nyújtó óriásegyház vált (*megachurch*). Falwell 1956-ban, a sikeres rádiós hitszónoki tapasztalatai alapján, elkezdte az *Evangélium órája* című heti rendszerességgel sugárzott televíziós prédikációit. 2007-ben bekövetkezett halála után fia, Jonatán vette át a műsort, és máig sikeresen viszi. Grahammal ellentétben Falwell, az amerikai Déli Baptista Egyházra jellemzően, a keresztény tanítással összeegyeztethetőnek tartotta a faji szegregációt, a fekete hívők kirekesztését. Ezt a tézist pedig radikális, jobboldali republikánus ideológiával párosította. Falwell konzervatív ideológiájának és evangéliumi küldetésének sikeres ötvözete eredményeképpen 1979-ben egy katolikus és egy zsidó származású hitszónok társával együtt megalapította az Erkölcsi Többség névre hallgató radikális, keresztény-konzervatív és társadalmi-politikai mozgalmat. Ez a szervezet rövid idő alatt óriási hatásúvá és megkerülhetetlen politikai tényezővé vált. A választói preferenciák és hitbéli meggyőződés összefüggéseinek vizsgálata azt bizonyítja,⁴³ hogy a hit, az ideológia és a politikai marketing hatékony alkalmazásának eredményeképpen az Erkölcsi Többség mögött álló több milliós választótömeg az elnöki székbe juttatta Ronald Reagant.⁴⁴ A szociológiai felmérések alapján nem túlzás kijelenteni, hogy a reagoni kormányzás sikereitől lendületet és energiát nyert több tízmillió

⁴² M. Brian Howell: Anthropology and the making of Billy Graham: evangelicalism and anthropology in the 20th-century United States. *American Anthropologist*, 117. (2015), 1. 59–70.

⁴³ Evangelicals Rally to Trump, Religious ‘Nones’ Back Clinton (2016).

⁴⁴ Doug Banwart: Jerry Falwell, the rise of the moral majority, and the 1980 election. *Western Illinois Historical Review*, 5. (2013). 133–157.

mozgalom hatalomra segítette az ifjabb és az idősebb Bush elnököt, illetve 2016-ban a botrányhős New York-i ingatlanmágnás Donald J. Trumpot is.⁴⁵

Falwell munkásságának jelentőségét és szellemi befolyásának hatékonyságát nem csak az Erkölcsei Többség mozgalom jelzi. 1971-ben szülővárosában megalapította a Liberty Egyetemet is, ahol 350 szakon több ezer diákot tanítanak nappali, továbbá közel százezer hallgatót oktatnak innovatív, online távoktatásos képzés keretében. Falwell teológiája sokkal gyakorlatiasabb, politikacentrikusabb, mondhatni világiasabb volt, mint például Grahamé. Ez konkrét ellenségképet is nyújtott követői számára. Harcot hirdetett a szekularizáció, az abortusz, az ateizmus, a homoszexualitás, a feminizmus, a faji egyenlőség és következképp a mindezeket elutasító amerikai liberális demokraták ellen. A sokat hangoztatott és nem túl pozitív tartalmú „keresztyén cionista” (*Christian Zionism*) kifejezés is tőle eredeztethető. A falwelli evangéliumi teleológikus felfogásban az új Izraelnek (Amerikának) kötelessége támogatni ó-Izraelt és a zsidó népet, harcolva a „sátáninak” is bélyegzett iszlám ellen. A drámai hatású 9/11-es események is a végítélet napjait idéző kontextusba ágyazódtak az evangéliumi hitszónokok értelmezésében. 2006-ban John Hagee tiszteletes létrehozta az Egyesült Keresztyének Izraelért elnevezésű szövetséget, a deklaráltan keresztény cionista, iszlámellenes szervezetet. A Republikánus Párt radikális jobboldali szárnyaihoz tartozó *Tea Party* és *Alt-right* mozgalom prominensei, mint Sarah Palin, Ted Cruz elnökjelöltek vagy Trump elnök elhíresült egykori főtanácsadója, Steve Bannon is tevékenyen támogatták a szervezet elképzeléseit és egyetértettek annak Izrael-politikájával.⁴⁶

Falwell 2007-ben bekövetkezett halála óta sokan napjaink amerikai keresztény jobboldali közösségének igazi szellemi vezetőjének a déli baptista hitszónokot, Marion Gordon „Pat” Robertson tiszteletest, a milliárdos médiamogult és befolyásos televangelizátort tekintik, aki a Regent Egyetem rektora és egy műholdas keresztény televízió alapító tulajdonosa. Híres *700-as Klubja* hazánkban is nézhető televíziós program. A szerkesztő-műsorvezető Robertson ugyancsak a „modern Krisztus-lovag”. A keresztény jobboldali közösségekben úgy tartják, hogy támogatása nélkül – avagy ellenében – nagyon nehéz a mai amerikai közéletben boldogulni. A fenti megállapításaink mentén kijelenthetjük, hogy az Erkölcsei Többség mozgalom és Robertson támogatása nélkülözhetetlen tényezőnek bizonyult az idősebb és az ifjabb Bush elnökké, illetve Rudy Giuliani New York polgármesterévé választásában is. A Yale-en diplomázott Robertson, miután 1955-ben furcsa módon elbukta a New York-i jogász szakvizsgáját, megtért, és új keresztyén prédikátorként az 1960-ban alapított országos keresztény televízió segítségével hamarosan a neoprotestáns amerikai közösség meghatározó médiaszemélyiségévé vált.⁴⁷ 1987-ben, a nagy jobboldali fordulat időszakában és a Reagan-korszak végén, Robertson népszerűsége és ambíciója csúcán úgy érezte, hogy a republikánus párt belső elnökjelölti előválasztási kampányában (*the GOP primaries*) is megméretteti magát az akkori alelnök

⁴⁵ Frances FitzGerald: *The evangelicals – the struggle to shape America*. New York, Simon and Schuster, 2017. 65–75.

⁴⁶ Célia Belin: Trump’s Jerusalem decision is a victory for evangelical politics. *Brookings*, 2017. december 15.

⁴⁷ Pat Robertson: *Something’s missing*. 2018.

George Bush ellenében. Azonban az előválasztási kampány nem sikerült túl szerencsésen Alaszka és Hawaii államok kivételével. Emiatt visszalépett, illetve lelkes támogatásáról biztosította a későbbi győztes republikánus elnökjelöltet, George H. W. Busht.

Összegzés

A racionális, tudományos világképpel is kiegyezni igyekvő hívő ember számára döbbenetes és visszatetsző lehet az a vallási fanatizmus és bigott hitvilág, amely több millió keresztény állampolgár sajátja az Egyesült Államokban. Amerika végletesen polarizálódott, aszimmetrikus és párhuzamosan egymás mellett élő társadalmak szövevényes rendszerévé vált a 21. századra. Egymás mellett élnek és egymással versengenek a világi élvhajász fogyasztói társadalom tagjai, a Marsra készülő és a világháló virtuális valóságában élő tudomány és technika fétisű új generáció fiataljai, a középkori szemléletmóddal és vallási fanatizmussal az élő hitben örvendő evangéliumi közösségek hívő tömegei.⁴⁸

A visszafogott, konzervatív keresztény Dreher alapelvei szerint Amerikának és a polgárainak vissza kell térniük a biblikus, hitalapú, magasabb erkölcsiségű életmódhoz. Igaz, más formában, de a konzervatív politikai filozófiában ez a gondolat már az ezredforduló idején megjelent, elég csak William Kristol és Robert Kagan írásaira gondolunk. A neves neokonzervatív gondolkodók, republikánuspárti tanácsadók szerint példaértékű volt a Ronald Reagan által fémjelzett vallásos erkölcsiséggel bíró elnöki politikai iránymutatás az amerikaiak és a világ számára.⁴⁹ Büszke tartással és messianisztikus küldetéstudattal felvértezve, ugyanakkor a realista külpolitika talaján maradva kimagaslóan nagy teljesítményre és megbecsülésre volt képes.⁵⁰ Ez a morális példamutató kiállás és vallásos ihletésű politikai vízió jelentősen megkopott, illetve átalakult az idősebb és ifjabb Bush elnök kormányzása idején, a demokratapárti Clinton és Obama elnök felfogásából pedig teljesen eltűnt. A jelenlegi konzervatív jelzővel is illetett republikánus Trump elnök sem az „emelkedett keresztény moralitást” tükrözi döntéseiben vagy gyakran megbotránkoztató nyilatkozataiban, inkább a Dreher által is megvetéssel említett, a kereszténység politikai marketing szerinti szavazatmaximalizáló árucikké silányításának visszatetsző taktikáját követi. Érdekes nyelvészeti és szemantikai elemzés tárgya lehetne a jobboldali keresztény konzervatív elnöki retorikai fogásainak a vizsgálata. Elég felidézni Reagan elnök szavait a gonosz, sátáni birodalmáról, amellyel a Szovjetuniót illette és George W. Bush istentelen, terrorista lator államait vagy immár a teológiai tartalmaktól mentes, sajátosan szókimondó Trump elnök-féle „szeméthalom államok” jelzőit.

Amint fentebb láthattuk, Amerikában nem lehet eltekinteni a milliós szavazótáborral rendelkező mélyen vallásos, a kollektív irracionalitás jegyeit hordozó, radikális, fundamentalista neoprotestáns közösségek igényeitől. Őket a hitbéli meggyőződésük alapján

⁴⁸ De emellett még hivatalosan bejegyzett amerikai Sétán-egyház is működik.

⁴⁹ Reagan elnök mélyen vallásos szülők, katolikus ír apa és presbiteriánus skót–angol származású anyja gyermeke volt. Kengor (2005) i. m.

⁵⁰ Magyarics Tamás (szerk.): *Konzervatív amerikai gondolkodók*. Budapest, Antall József Tudásközpont, 2017. 18–32.

jobban érdekelnek bizonyos elvek és politikai eszmék, mint a gazdasági, pénzügyi mutatók, a globális környezeti problémák vagy az ország külpolitikai helyzete. Ugyanakkor a kevésbé iskolázott és a bonyolult tudományos-társadalmi kérdésekben nem igazán járatos keresztény konzervatív választópolgár nem Reinhold Niebuhr bonyolult protestáns politikai filozófiájából, Molnár Tamás katolikus eszméiből vagy éppen Roger Scruton környezettudatos konzervatív filozófiájából fog elsősorban erőt és hitet meríteni. Inkább a Jerry Falwell és a Pat Roberston-féle karizmatikus személyiséggel bíró közérthető és mindentudó posztmodern bölcsek, médiaszemélyiségek prédikációiban találja meg a követendő utat és igazodási pontot.

Ebből a megközelítésből már más megvilágításba kerül és érthetőbbé válik Trump elnök népszerűsége. Ahogy a 2017 decemberében hozott nemzetközi vitát és konfliktust gerjesztő döntése is Jeruzsálemről, amelyet Izrael „igaz fővárosának” ismert el.⁵¹ Trump elnök egyrészt érvényt szerzett az 1995. évi az Amerikai Nagykövetség Jeruzsálembe költözéséről szóló törvénynek, másrészt szimbolikus politikai gesztust is tett Izraelnek, illetve saját, elkötelezett Izrael-párti evangéliumi és ortodox zsidó támogatóinak. Ezen a ponton is tetten érhető a vallásos hit és eszmeiség jelentős hatása a politikára, a jézusi tanítás nagyon világias átértelmezéseképpen megadva az elnöknek, ami az elnöké és a hívőknek, ami a hívőké.

Irodalomjegyzék

- A keresztényen fundamentalizmus története, az evangélikalizmussal való viszonya/tévhitiek és előítéletek* (2016). Online: www.evangelikalcsoport.hu/2016/09/01/a-kereszttyen-fundamentalizmus-tortenete-evangelikalizmussal-valo-viszonya-tevhitek-es-eloteletek/
- Ahlquist, Dale: *Lecture 37: What I saw in America. Chesterton's account of his 1921 trip to America.* (s. a.). Online: www.chesterton.org/lecture-37/
- Banwart, Doug: Jerry Falwell, the rise of the moral majority, and the 1980 election. *Western Illinois Historical Review*, 5. (2013). 133–157. Online: www.wiu.edu/cas/history/wihr/pdfs/Banwart-MoralMajorityVol5.pdf
- Beck András (szerk.): *A filozófus az amerikai életben.* Pécs–Szeged, Tanulmány – Pompeji, 1995.
- Belin, Célia: Trump's Jerusalem decision is a victory for evangelical politics. *Brookings*, 2017. december 15. Online: www.brookings.edu/blog/markaz/2017/12/15/trumps-jerusalem-decision-is-a-victory-for-evangelical-politics/
- Bonaparte Napoleon (61 idézet)* (s. a.). Online: www.citatum.hu/szerzo/Bonaparte_Napoleon
- Boyagoda, Randy: *Richard John Neuhaus: A life in the public square.* Toronto, Penguin Random House, 2015.
- Church allowed abuse by priest for years* (2002). Online: www.bostonglobe.com/news/special-reports/2002/01/06/
- Dreher, Rod: *The Benedict option: a strategy for christians in a post-christian nation.* New York, Penguin Random House LLC, 2017.

⁵¹ Belin (2017) i. m.

A hit visszavág, avagy az újkeresztény vallásos eszmék fontossága az amerikai politikai diskurzusban

- Ferenc pápa: Enc. Laudato si'. *Acta Apostolicae Sedis*, 107. (2015), 9. 847–945. Magyarul: Ferenc pápa: *Laudato si' – Ferenc pápa Áldott légy kezdetű enciklikája*. Budapest, Szent István Társulat, 2015.
- FitzGerald, Frances: *The evangelicals – the struggle to shape America*. New York, Simon and Schuster, 2017.
- Fogel, Robert: *The fourth great awakening: and the future of egalitarianism*. Chicago, University of Chicago Press, 2000.
- Gilbert, E. Robert: *The mortal presidency*. Fordham, Fordham University Press, 1998.
- Goldman, Russell: Laura Bush reveals how George W. stopped drinking. *ABCNews*, 2010. május 4. Online: <http://abcnews.go.com/Politics/laura-bush-reveals-george-stopped-drinking/story?id=10552148>
- Griffith, Stephen: Prayer in public school. *Public Affairs Quarterly*, 1. (1987), 2. 97–109.
- Howell, M. Brian: Anthropology and the making of Billy Graham: evangelicalism and anthropology in the 20th-century United States. *American Anthropologist*, 117. (2015), 1. 59–70. Online: <https://doi.org/10.1111/aman.12168>
- Huntington, P. Samuel: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. Budapest, Európa, 2005.
- IISS: *The Military Balance – Report* (2017). Online: www.iiss.org/en/publications/military%20balance/issues/the-military-balance-2017-b47b/mb2017-02-headline-tables-086a
- Jerry Falwell Quotes (s. a.). Online: www.brainyquote.com/authors/jerry_falwell
- Johnson, D. Stephen – B. Joseph Tamney – Ronald Burton: Pat Robertson: Who supported his candidacy for president? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28. (1989), 4. 387–399.
- Kengor, Paul: *God and Ronald Reagan: A Spiritual Life*. New York, Harper Perennial, 2005.
- Kepel, Gilles: *La revanche de Dieu*. Paris, Le Seuil, 2003.
- Khan, Mariam – Luis Martinez: More than 5,000 muslims serving in the US Military, Pentagon Says. *ABCNews*, 2015. december 9. Online: <http://abcnews.go.com/US/5000-muslims-serving-us-military-pentagon/story?id=35654904>
- Kristol, Ivan: *Neoconservatism: the Autobiography of an Idea*. New York, Free Press, 1995.
- Liddell, Hart – Henry Basil Budapest, Európa, 2002.
- Magyarics Tamás (szerk.): *Konzervatív amerikai gondolkodók*. Budapest, Antall József Tudásközpont, 2017.
- Malkin, Michelle: Not all U.S. muslim soldiers are equal. *National Review*, 2016. augusztus 3. Online: www.nationalreview.com/2016/08/muslim-soldiers-attack-troops/
- Miller, D. Daniel: The mystery of evangelical Trump support? *Constellations*, 26. (2019). 43–58.
- Molnár Tamás: *A Liberális Hegemonia*. Budapest, Gondolat, 1993.
- Neuhaus, Richard John: *American Babylon. Notes of a Christian exile*. New York, Basic Books, 2009.
- Noack, Rick – Lazaro Gamio: The world's languages in 7 maps and charts. *The Washington Post*, 2015. április 23. Online: www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/04/23/the-worlds-languages-in-7-maps-and-charts/?utm_term=.c2c98dfbcea2
- Nye, S. Joseph S.: *Bound to lead: the changing nature of american power*. New York, Basic Books, 1990.
- O'Loughlin, Michael J.: The US catholic experience is increasingly hispanic and south western America. *The Jesuit Review*, 2017. szeptember 6. Online: www.americamagazine.org/politics-society/2017/09/06/us-catholic-experience-increasingly-hispanic-and-southwestern
- Pat Robertson says Haiti paying for 'pact to the devil' (2010). Online: <http://edition.cnn.com/2010/US/01/13/haiti.pat.robertson/index.html>

- Pew Research Center: *America's Changing Religious Landscape*. (2015. május 12.) Online: www.pewforum.org/2015/05/12/americas-changing-religious-landscape/
- Pew Research Center: *Attendance at religious services* (s. a.). Online: www.pewforum.org/religious-landscape-study/attendance-at-religious-services/
- Pew Research Center: *Catholics*. (s. a.). Online: www.pewforum.org/religious-landscape-study/religious-tradition/catholic/
- Pew Research Center: *Demographic portrait of muslim americans* (2017. július 26.). Online: www.pewforum.org/2017/07/26/demographic-portrait-of-muslim-americans/
- Pew Research Center: *Evangelicals rally to Trump, religious 'Nones' Back Clinton*. (2016. július 13.). Online: www.pewforum.org/2016/07/13/evangelicals-rally-to-trump-religious-nones-back-clinton/
- Pew Research Center: *U.S. muslims concerned about their place in society, but continue to believe in the american dream* (2017. július 26.). Online: www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2017/07/U.S.-MUSLIMS-FULL-REPORT.pdf
- Putnam, D. Robert: *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York, Simon and Schuster, 2001.
- QuickFacts – United States (s. a.). Online: www.census.gov/quickfacts/fact/table/US/PST045216
- Reagan, Ronald: *Inaugural Address*. 1981. Online: www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=43130
- Reagan, Ronald: *Radio address to the nation on prayer in schools*. 1984. Online: www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=39565
- Robertson, Pat: *Something's missing*. 2018. Online: www.patrobertson.com/SpiritualJourney/SomethingMissing.asp
- Rodgers, Ann: Emmy-winning televangelist on path toward sainthood: Sheen would be 1st American-born man canonized. 2006. Online: <https://web.archive.org/web/20121025120553/www.highbeam.com/doc/1P2-1634110.html>
- Santayana, George: *The genteel tradition in American philosophy*. New York, Harcourt, 1968.
- Schwade, Philip: Changes in Americans' Views of prayer and reading the Bible in public schools: Time periods, birth cohorts, and religious traditions. *Sociological Forum*, 28. (2013), 2. 261–282.
- Tocqueville, Alexis de: *Democracy in America*. New York, Vintage Books, 1958.
- United States Census Bureau: *QuickFacts – United States*. (2016). Online: www.census.gov/quickfacts/fact/table/US/PST045216